

איכות החיים ואיכות הסביבה ביישוב היהודי לגווינו, במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20

מבוא

מאמר זה עוסק בהיבטי איכות הסביבה ואיכות החיים ביישוב היהודי לגווינו במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, בארץ ישראל ובעיקר בעיר ירושלים. "איכות סביבה" הוא תחום הנוגע ליחסי הגומלין בין אדם לסביבתו הטבעית או זו שנוצרה על ידיו. האדם משפיע על סביבתו באמצעות פעולותיו (זיהום מים, כריתת יערות, בנייה עירונית או הקמת פארקים). הסביבה מושפעת מפעולות אלו, ובאופן בלתי נמנע משפיעה על האדם (מים מזוהמים, אוויר מזוהם, מפגעי רעש וכדומה). אפשר לומר כי "איכות הסביבה" מושפעת מפעולות האדם מחד גיסא, ומשפיעה על "איכות החיים" שלו מאידך גיסא. בנושא הסביבתי התפתחו כמה גישות:

הגישה האנתרופוצנטרית - לפי גישה זו האדם וצרכיו הם במרכז. הטבע חשוב כי הוא מספק את צורכי האדם. לערכי הטבע אין חשיבות בפני עצמם אלא בהקשר לאדם ולשירותים שהטבע מספק לאנושות. יש לשמור על הטבע לתועלת האדם.

הגישה הביוצנטרית - לפי גישה זו הטבע הוא במרכז בזכות עצמו. הטבע הוא יצירה שנהרסת בידי בני האדם. זוהי גישה ברמה מוסרית גבוהה שדוגלת בהענקת מעמד שווה זכויות לכל חי, צומח ודומם.

הגישה האקוצנטרית - גישה זו היא המודרנית מבין הגישות. היא רואה את שלמות המערכת האקולוגית - ואת יחסי הגומלין בין מרכיביה בכלל זה - כערך עליון. לפי גישה זו העולם כולו, והאדם בתוכו, הוא מערכת אחת, אשר פגיעה באחד ממרכיביו עלולה להביא לתוצאות הרסניות לכלל המערכת.

1 סטודנטית במסלול לחינוך יסודי במכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין.

המאמר מייצג את הגישה האנתרופוצנטרית, כלומר האדם וצרכיו הם במרכז הדיון, ולכן הדיון עוסק ב"איכות חיים". כאן יכולים להיות יחסי גומלין שליליים מנקודת ראות האדם ופתרונם באמצעות טיפול במפגעי סניטציה, מחלות, סירחון, רעש וכיוצא באלה גיסא ולעומת זאת, ישנה גם כמיהה ליחסי גומלין חיוביים רומנטיים במודל ערי הגנים שיתואר להלן. הגישה האנתרופוצנטרית היא הגישה שרווחה בתקופות שטרם היוסדות התנועות הסביבתיות, שכן נושאים השייכים כיום לנושא איכות הסביבה (למשל זיהום אוויר וזיהום הים) לא היו רלוונטיים בתקופה זו, מאחר שהאוכלוסייה הייתה קטנה, ועדיין לא התפתחו תעשייה ותחבורה הגורמות לזיהום אוויר וזיהום מי הים. המאמר יתייחס להיבטים סביבתיים כמו היגיינה, תברואה, ביוב, אשפה, תנאי מגורים, מטרדים, רעש, מי שתייה, תקנות בנייה ועוד. אלה הרכיבים הפיזיים העיקריים התורמים לאיכות החיים והתלויים בניהול מוניציפלי. לרכיבים הפיזיים יש חלק חשוב בקביעת איכות החיים של האזרח, אך זו תלויה גם בדברים נוספים כגון חיי רוח עשירים, מצב חברתי ועוד. לרכיבים אלה תהיה התייחסות במודל עיר הגנים בשכונת בית הכרם, שהתייחסה בתקנותיה להיבטים רוחניים וחברתיים ולא רק להיבטים פיזיים.

בתקופה הנסקרת, מחלות ומגפות היו הגורם הראשון לתמותה בארץ, וההבדל בין איכות חיים טובה לבין איכות חיים גרועה היה יכול להיות הבדל בין חיים ומוות. במאה ה-19 התחילה מודעות לנושא הקשר בין היגיינה ובריאות, על רקע גילויים שהוכחו שמחלות יכולות להיגרם מכלוך ומזיהום. באמצע המאה ה-19 גילה איגנאציו זמלווייס, אשר עבד כרופא מיילד בבית חולים, את הקשר בין רחיצת ידיים לבין מות נשים לאחר הלידה מקדחת הלידה. בשנת 1862 פיתח לואי פסטר את שיטת העיקור (הקרויה על שמו: פֶּסְטוּר) המונעת תסיסת חיידקים בעיקר בחלב ובמים.

1. איכות החיים בירושלים שבין החומות במאה ה-19

ירושלים, בירת ישראל, שכיום היא עיר גדולה ומודרנית, הייתה שונה מאד לפני כ-140 שנה. בתחילת המאה ה-19 הייתה ירושלים עיר נידחת ולא-חשובה באימפריה העות'מאנית. העיר הייתה בבחינת גטו קטן מסוגר בין חומות העיר. מחוץ לחומות היו מדבר ושממה. לשוהה מחוץ לחומות ארבו סכנות כמו חיות טרף שהסתובבו בשטח הפתוח ושוודדים שהתנפלו,

רצחו ושידדו את הנוסעים. בערב ננעלו שערי העיר העתיקה ולא נפתחו אלא בזריחת החמה. אוכלוסיית היהודים בירושלים בתחילת המאה ה-19 הייתה מורכבת מבני העדה הספרדית - צאצאי מגורשי ספרד, ומאשכנזים - תלמידי הגר"א (הגאון מווילנה), שעברו אליה מצפת בשנת תקצ"ז (1837) לאחר רעידת האדמה אשר גרמה שם הרס רב.² בשנת 1840 התורכים שבו וכבשו את ארץ ישראל מידי של מוחמד עלי, שליט מצרים, והנהיגו בה רפורמות שהעניקו זכויות למיעוטים דתיים, ובהם היהודים. השינויים האלה והתמורות הטכנולוגיות שבאו לידי ביטוי, בין היתר, בהחלפת ספינות המפרש בספינות הקיטור, וקיצור משך המסע לארץ ישראל מאירופה למסע בן שבוע בתנאים נוחים, גרמו לתנועת עלייה של יהודים לירושלים. בשנת 1870 כבר מנתה הקהילה היהודית כ-11,000 איש.³

תנאי המחיה של היישוב היהודי בעיר העתיקה בירושלים שהלך וגדל, היו גרועים. יהודי העיר חיו בתנאי דיכוי והשפלה מצד ערביי העיר. נוסף על כך הם סבלו מתנאי דיור ירודים, מתנאים סניטריים ירודים וממצוקת מים כרונית. מרק טווין, תייר וסופר אמריקני, יצא בשנת 1867 לטיול שכלל את אירופה, תורכיה וארץ ישראל. תיאוריו החיים והאותנטיים שיקפו את המציאות בארץ ישראל באותם הימים. מתיאורו על ירושלים שבין החומות אפשר ללמוד על האוכלוסייה המגוונת שגרה בה, החולים, הנכים והמצורעים המסתובבים בה ומבקשים "בקשיש", על מראה הבתים והרחובות הצרים והצפופים, על הלכלוך והעוני. הוא מתאר את ירושלים כעיר קודרת ושוממת:

אדם זריז ברגליו יוכל לצאת מבין חומות ירושלים ולהקיף את העיר הקפה מלאה בשעה אחת. איני יודע אם יש דרך להמחיש לקורא עד כמה היא קטנה... לפיכך בהשקיף ממרום על ציבור הבתים הזה (כה מצופף, עד כי דומה שאין רחובות כלל והעיר נראית כמקשה אחת), רואה אתה את העיר הזיזית ביותר בעולם, זולת קונסטנטינופול... הרחובות מרוצפים ריצוף גס של אבנים והם עקלתוניים די הצורך לשוות לרחוב מראה של מבוי סתום... בבתים רבים, מזדקר גגון מרפסת צר מחוסר תומכות, מגג הקומה התחתונה פעמים מספר ראיתי חתולים מנתרים לעבר הרחוב מגגון אחד למשנהו בצאתם לערוך ביקורים... אין צורך לומר שרחובות

2 גליס (1973), עמ' ט"ז-י"ג.

3 ריבלין (1978), עמ' 24-27.

אלה צרים מכדי מעבר עגלות... אוכלוסיית ירושלים מורכבת ממוסלמים, יהודים, יוונים, אירופיים, ארמנים, סורים, קופטים, חבשים, אנשי הכנסייה הקתולית היונית וקומץ פרוטסטנטים... העיר משופעת בחלכאות, בדלות, בסחי ובבלואי סחבות... מצורעים, נכים, סומים ומטורפים מסתערים עליך מכל עבר ומסתבר שאינם יודעים אלא מילה אחת בשפה אחת - "בקשיש" נחיי... ירושלים היא עיר קודרת, שוממה וחסרת חיים. לא אחפוץ לחיות בה.⁴

צפיפות העיר והבתים עם הכיפות כפי שהם מופיעים בתיאורו של מרק טווין, חוזרים בתיאורי הנוסעים המערביים שהתרשמו מתכונת נוף זו של העיר. הבתים נראו כאילו התלכדו לגוש בנוי אחד. הזוהמה והלכלוך שלטו בכל. פרט לשווקים - כל הרחובות לא היו מרוצפים. גם ברחובות שבהם היה ריצוף, הוא היה גרוע והרוס. רחובות העיר היו צרים ואפשרו מעבר הולכי רגל בלבד. לאורך כל סמטה הייתה תעלה פתוחה אשר בתוכה זרמה פסולת המכילה פירות רקובים ובשר רקוב, חתולים מתים וצואת גמלים וחמורים. לעתים, כאשר הפסולת והאשפה חסמו סמטה וסכנת דָּבָר איימה על העיר, פתחו את שערי העיר ונתנו לצבועים להיכנס כדי שיעשו את מלאכת הניקוי. המצב התברואתי בעיר היה קשה. מצב הבתים היה גרוע ומט ליפול. הבתים שנהרסו, לא שופצו אלא ננטשו והפכו למצבורי אשפה ולכלוך. הבתים היו בנויים מסביב לחצר פנימית שבמרכז נמצא בור מים שבו נאגרו מי גשמים. בחצר היו מדרגות חיזוניות שהובילו לקומות העליונות. בתוך חלק מהחצרות נוספו חדרים ומבנים נספחים. במשך הזמן הוקמו בפינת החצר שירותים משותפים. בנוסף יועדה פינה בחצר לאשפה. החצר שימשה גם לבישול ולכביסה.⁵

בספרו "שכונות בירושלים", מכנה גליס את הדירות בהן גרו היהודים בשם "דירות חולות". דירות אלה היו רעועות ומועמדות להתמוטטות. הן היו מסוכנות לבריאות בגלל היותן: "רטובות ממי גשמים ממעל ומי שופכין מלמטה, אף הקירות היו ספוגים מי מדמנה"⁶. ש"י עגנון בספרו "תמול שלשום" כתב תיאור ציורי למצב זה:

4 טוין (מהדורת 1999), בעמ' 125-126.

5 דיקסון, 1864 ראו אצל בן-אריה (1977), בעמ' 38-39.

6 גליס (1973), בעמ' ט"ו.

ועדיין היו ישראל שרויים בין החומות דחוקים ולחוצים בחצרות הקטנות ששכרו מן הערביים, וכל חצר וחצר מלאה דיוטאות, וכל דיוטה ודיוטה מלאה דיורים הרבה, ואין לכל בית חלונות, אלא יש בית שמקבל אורו דרך ארובה שבתקרה ויש בית שמקבל אורו דרך חור שבכותל, מעל למשקוף או דרך פתח פתוח לאויר החצר, ששם בור המים ושם מכבסות הנשים את הכבסים, ולמטה בחצר התחתונה בתי כבוד שאין מנקים אותם אלא אחת לכמה שנים.⁷

הרובע היהודי היה העני והמלוכלך ביותר. בית המטבחים העירוני שהקימו המוסלמים ברובע היהודי הפיץ ריחות רעים ברובע. ערימות האשפה סולקו רק פעם בשנה - לקראת חג הפסח. להמחשת המצב הקשה באותם הימים אפשר לצטט ממאמר משנת 1864 שנכתב בידי רופא בריטי בשם צ'פלין, ואשר תורגם בידי לונץ בספרו "נתיבות ציון וירושלים":

ירושלים היא אחת מהערים היותר קשים לבריאות בכל אפסי ארץ... בהימים אשר המחלה תשלט בארץ אז חלק הרביעי מיושביה יפלו במצודה... כי החוצות והרחובות מתועבים ומטונפים באורח מוזר ונורא למאד, איזה מהתעלות הישנות עוד על עומדם יעמודו אך לא בשלמות רק שבורים ורעועים, ואין בית אחד אחוז מחמישים אשר יאחד את בתי המחראות... כל מיני חיות ובהמות מתות, ומיני ירקות שונים מונחים באמצע הרחוב, אם בהמה או חיה תמות תשכב ברחוב עד אשר תאוכל מאחת מרעותיה או תרקב. אם נלך בחוץ ביום קר אשר גשם שוטף ירד ארצה אז נמצא מספר רב מנבלות מתות, שרידי עצמות חמורים, גמלים, סוסים, יובלו מיד מחוץ לחומת העיר, אכן שם ינוחו עד אשר יאכלו מהכלבים... משך חמשה חדשים בשנה לא יהיה גשם כלל, ומהחום הגדול השורר אז ימלא האוויר אדים באושים וריח רע, תוצאות החלאה והאשפה הרב למאד... המים בעיה"ק יאספו מהגשמים בבורות אשר מתחת לארץ... גם מים מהבור היתר טוב ימלא מהזוחלים האלה בתום ימי הקיץ... גם עכברים וכאלה יפלו בהבורות וגם המה עוד ירעו להמים...⁸

7 ענגון (מהדורת 1993), בעמ' 198.

8 את דברי לונץ (1876), ראו אצל בן-אריה (1977), בעמ' 111.

מדברי הרופא אפשר ללמוד על המצב התברואתי הקשה של בתי השימוש, הרחובות, ובמיוחד מצב המים. מי הגשמים שנאגרו בבורות, הפכו בקיץ לרוחשי חרקים ויתושים והיו מקור למחלות ומגפות. גורם נוסף אשר הביא למצב התברואתי הקשה הוא הצטברות האשפה והפסולת. גובה ערימות הפסולת הגיע במקומות שונים למטרים אחדים, וליד החומה הגיעה האשפה בחלק מהמקומות עד לגובה החומה. בשנת 1866 פרצה מגיפת חולירע קשה בירושלים. מגיפה זו פגעה קשה ביישוב היהודי. כ- 1,000 יהודים מתו מהמגיפה. אותה מגיפה לא פגעה בשכונת משכנות שאננים, אשר נבנתה מחוץ לחומות ותנאי התברואה בה היו טובים יותר. המגפה הייתה אחד הגורמים שהאיצו את היציאה אל מחוץ לחומות, כמו גם הצפיפות ותנאי החיים הקשים ברובע היהודי שבין החומות.⁹

2. איכות החיים בשכונות החדשות בירושלים

החל משנות השישים של המאה ה-19 קמו ביישוב הישן בירושלים, חברות בנייה רבות שמטרתן לבנות שכונות מחוץ לחומות. חברות אלו הקימו עשרות שכונות שנשאו את שמות החברות. החברות קמו כדי לפתור את בעיות הדיר, המים, הסניטציה והמגיפות שאפיינו את המגורים בעיר העתיקה. בהמשך אף נוסדו חברות בנייה שמטרתן עסקית - להרוויח ממכירת בתים.¹⁰ כאשר בוחנים את צורת הבנייה, אפשר לחלק את השכונות לשלושה טיפוסים:

- טיפוס א' - שכונות שנבנו ביוזמת חברות בנייה, ביוזמה פילנתרופית או ביוזמה מסחרית. בטיפוס זה אפשר למנות שכונות כמו מאה שערים, אבן ישראל, משכנות ישראל, אוהל משה, מזכרת משה, משכנות שאננים, בתי אונגארין, ועוד. שכונה מטיפוס זה תוכננה בידי ארכיטקט, ודגם השכונה חזר על עצמו במקומות אחרים. הוא כלל בתים טוריים, רבי-דירות, בעלי קירות עבים, מסביב לשטח פנימי. חזית הבתים פנתה לשטח הפנימי, וקירותיהם שימשו חומה. בפתחים שביניהם נקבעו שערים שנעלו מדי לילה. החצר הפנימית הכילה מבני ציבור כמו בורות מים, בית כנסת, מקווה, תנור, בית מדרש ועוד. לפני כל דירה, בינה לבין החצר הייתה חצר פרטית שבה מוקם המטבח ובית

9 בן-אריה (1977), בעמ' 39-42, 111-112, 356-361.

10 כץ (2001), בעמ' 37-38.

הכסא. סביב הגגות הותקנו מרזבים שכיוונו את מי הגשמים לבורות המים.

● טיפוס ב' - שכונות שנבנו ביוזמה פרטית בידי חברות בנייה בעבור אנשים אמידים. בין אלו נכללות השכונות נחלת שבעה, שכונת הבוכרים, זיכרון משה וחלק מגבעת שאול. השכונות מטיפוס זה מאופיינות בבתים בודדים או בתים זוגיים למשפחה, בעלי שטח גדול. לדירות חצר פנימית או חיצונית עם בור מים פרטי או משותף לשכנים אחדים. המטבח מוקם בחצר הפנימית או במבנה נספח לבניין, ובית הכסא בחצר החיצונית כמו בשכונות מטיפוס א'. מבני הציבור אף הם דומים למבני הציבור בשכונות מטיפוס א'.

● טיפוס ג' - שכונות העוני היהודיות. שכונות אלו היו חסרות כל תכנון ותשתית. לא נמצאו בהן דרכים ומדרכות או סידורי ביוב ומים. המבנים בטיפוס זה היו אוהלים, סוכות, או מבנים ארעיים מִמֶּלֶט, עץ או פח. בטיפוס זה נכללו שכונות כמו שכונת הפולשים לכרם משה ויהודית (הסמוכה לימין משה של היום) ושבת צדק, אשר בהמשך נקראה שכונת הפחים ונמצאת מדרום לדרך יפו בסמוך לרחוב אגריפס.

הקמת החברות (בשכונות מטיפוסים א' ו-ב'), לוותה בחיבור תקנות ביד וועדי החברות. תקנות אלו שימשו תשתית תכנונית, משפטית, ארגונית וכלכלית להקמת החברה ולאחר מכן להקמת השכונה.¹¹ כאמור, מקימי החברות היו אנשי היישוב הישן, שהיה מורכב מאוכלוסיה יהודית אורתודוקסית. התקנות נסמכו על ההלכה היהודית וחלק מהמקורות מפורטים בספרי התקנות. מתקנות מאה שערים אפשר ללמוד שהוועד נבחר מדי שנתיים ותפקידו היה לשמור על סדר וניקיון, לשמור שלא יהיו ריב בין שכנים ובייחוד בעניינים הנוגעים לנחלה המשותפת.¹² לכל חברה היו תקנות משלה. תקנות החברות השונות היו דומות מאוד ויש להניח שהועתקו האחת מקודמתה.¹³ התקנות התייחסו לנושאים רבים כמו סדרי גבייה, סדרי בחירת ועד השכונה, תכנית בנייה וגודל החדרים, ובצידם גם לנושאים סביבתיים. נושא חובת שמירת הניקיון הינו נושא מרכזי

11 קרק (1978), בעמ' 12-20.

12 ספר התקנות למאה שערים ת"ו (תרמ"ט), בעמ' ט"ו.

13 כץ, (2001), בעמ' 37-38.

בתקנות השכונות. חובת שמירת הניקיון בתקנות מתייחסת גם לרשות הרבים וגם לרשות היחיד. לצורך בחינת ההיבטים הסביבתיים בתקנות השכונות, בחרתי בתקנות של שתי שכונות. התקנות הנבחרות הן: תקנות שכונת משכנות שאננים שנבנתה בשנת תר"כ (1860), ותקנות שכונת מאה שערים אשר נבנתה בשנת תרל"ה (1875).

משכנות שאננים

משכנות שאננים היא השכונה הראשונה שנבנתה מחוץ לחומות, בידי משה מונטיפיורי מכספי העיזבון של יהודה טורא. השכונה נבנתה כדי לתת פתרון בצורת בתי מחסה לעניי ירושלים, ולבעיות הדיור והסניטציה שבעיר העתיקה. למרות תנאי הדיור הטובים לאין שיעור מהתנאים בעיר העתיקה, ולמרות שניתנו בחינם, בתחילה היה קשה למצוא עניים שיסכימו לגור בבתיים אלה. בהמשך הציע מונטיפיורי כסף למי שהסכים לגור בשכונה. בהתחלה היו התושבים מערימים ולא נשארים ללון בשכונה, אלא חוזרים ללון בעיר העתיקה. רק אחרי שהוצבה שמירה בלילה והובטחה לדיירים חזקה תמידית על הבתים, הסכימו להישאר ללון שם.¹⁴

משכנות שאננים נבנתה במבנה אבן נמוך מאורך וצר, שקירותיו עבים מאוד, וחזיתו ופתחיו פנו לכיוון העיר העתיקה. גג הבניין היה שטוח ולו שוליים משוננים שסייעו באיסוף מים וכן לצורך התגוננות. בניית גג שטוח הייתה ניגוד לבנייה בעיר העתיקה, שם המבנים היו בעלי קשתות וגגות עם כיפות. לאורך חזית הבניין הייתה מרפסת מקורה שהוחזקה באמצעות עמודי ברזל. את המכלול הקיפו גדר אבן ושערי ברזל שננעלו בערב.¹⁵ הדיירים שזכו בהגרלה בדירות החדשות קבלו כל אחד פנקס תקנות ובו 13 תקנות. שתי התקנות הראשונות התייחסו ל**נושא הביטחון**:

(א) לא יפתח השוער את דלת הבתים לאנשים, כי אם ברשות הגבאים או בכתב רשיון אשר יתנו בידי השוער.

(ב) לעת ערב כבוא השמש יסגור השוער את דלתות שערי משכנות שאננים ולא תפתחנה עד הבוקר בצאת השמש כי אם לעת ההכרח.¹⁶

14 ריבלין (1978), בעמ' 75-76.

15 קרק (1978), בעמ' 9-10.

16 "תקנות משכנות שאננים" ראו אצל קלוגר (תשל"ט), בעמ' 15.

נושא הניקיון נדון בתקנות משכנות שאננים ה'ז', ט', יב'.¹⁷ מתקנות אלו אפשר ללמוד על ההקפדה בנושא הניקיון והתנאים סניטריים בתוך הבית וברשות הרבים. ההקפדה נבעה מן הצורך שלא לחזור על תנאי הדיור ותנאי הסניטציה הגרועים שהיו בין החומות. הדיירים צוו לנקות את בתיהם בכל יום, לדאוג להשליך אשפה במקום המיועד לכך, ולא לפני הבית כפי שהורגלו בעיר העתיקה. נוסף לכך, הם נדרשו לכסות את מקום האשפה. בתקנות יש דגש מיוחד על נושא ניקיון המים בבורות המים, שבהם נאגרו מי הגשמים אשר שמשו את דיירי השכונה. התקנות עסקו בשמירה על ניקיון המים באמצעות כיסוי הבור ופתיחתו רק לצורך שאיבה. מהדגשה זו של נושא ניקיון המים אפשר ללמוד שהיה ידוע לבוני השכונה שמים מזוהמים הם מקור למחלות ולמגפות, כמו גם האשפה והבתים המלוכלכים. משתי התקנות האחרונות אפשר ללמוד על מבני הציבור אשר נבנו ליהודים שאורח חייהם דתי: בית טבילה, בית כנסת ובית מדרש - גם באלה דרשו התקנות הקפדה על הניקיון. ואכן תוצאות ההקפדה על הניקיון נשאו פרי: כאמור, כאשר פרצה מגיפת חולירע שגרמה למותם של כמחצית מתושבי העיר העתיקה, לא נפגע אף תושב ממשכנות שאננים.¹⁸

מאה שערים

שכונת מאה שערים נבנתה בידי חברת מאה שערים, במשך שבע שנים, החל משנת תרל"ד (1874) עד שנת תרמ"א (1881). חברת מאה שערים הייתה התארגנות עצמאית של כ-140 חברים תושבי העיר העתיקה, אשר רצו לשפר את תנאי מחייתם ולעבור לגור מחוץ לחומות. עד שנת תרמ"א נבנו 122 בתים, שני בתי כנסת, בית מדרש, חמישה בתי תלמוד, חצר ובה ארבעה בתים להכנסת אורחים, מקוואות, תנורים שכונתיים ובורות מים.¹⁹ תקנות מאה שערים אשר יצאו לדפוס בידי הוועד הזמני של השכונה בשנת תרמ"ט (1889), התייחסו לנושאים שונים בחיי הקהילה: בחירת הוועד, עסקי שכנים, מבני ציבור ושטחים משותפים, בתי כנסת ותלמודי תורה, ביקור חולים, גמילות חסדים, הכנסת אורחים ועוד. התקנות מכילות הערות ובהן חלק מהמקורות ההלכתיים שעליהן נסמכו התקנות.

17 ראו אצל קלוגר (תשל"ט), עמ' 15.

18 שם, בעמ' 14.

19 ספר התקנות למאה שערים (תרמ"ט), בעמ' מ"א.

במאמר זה נסקרים הנושאים הנוגעים לתנאים הסביבתיים ולאיוכות החיים, שאותם אפשר ללמוד מהתקנות ומקורותיהם:

ביטחון - בגלל בעיית הביטחון נבנתה השכונה בצורה של תיבה סגורה מבחוץ, ולה ארבעה שערים - צורה שהגנה על התושבים שכן הבתים שהיו פתוחים רק כלפי פנים שימשו חומה. על צורת בנייה זו אפשר ללמוד מתקנות מאה שערים: "...כי יהיו הבתים בגרם סביב השדה כמו תיבה מד' רוחותיה..."²⁰

מצב הביטחון בשכונות הראשונות כמו מאה שערים היה רע. תושביה סבלו עדיין מחיות טורפות ומשודדים שהסתובבו מחוץ לחומות. בתחילה חיכו החיות ליד הדלת וכשפתחו את הדלת הן היו נכנסות. עובדה זו מנעה מהתושבים לצאת מהבית. בהמשך למדו התושבים להציב שמירה ולמנוע את התנפלויות השודדים והחיות.²¹

ניקיון, בתי שימוש וביוב - בתקנות מאה שערים מופיעה תקנה המתייחסת לניקיון ברשות היחיד וברשות הרבים. מודגש הצורך בשמירת הניקיון בבתי המחראות (בתי השימוש ובורות הביוב) שאי-ניקיון שלהם גורם לריח רע הפוגע בבריאות:

ע"כ [על כן] מחויבים כל החבירים היושבים בחברתנו מאה שערים ת"ו להזהר בנקיון המקום כאו"א [כל איש ואיש], הן ברשותו והן ברה"ר [ברשות הרבים] שלפני חצרו, וכן בנקיון בתי המחראות שלא יגרום ח"ו [חס וחלילה] נזק בבריאות האויר כידוע, ולא ישפכו אשפות ומים סרוחים. והעובר ע"ז פעם ושתים בשלישי ענוש יענש.²²

מהתקנות עולה החשש מן הנוהג שהיה קיים להשליך את האשפה מרשות היחיד לרשות הרבים, ולכן באה התקנה המזהירה לא לעשות זאת. בהערה לנושא ניקיון בתי המחראות נכתב:²³

ומקום פיתוחו לנקיון יה"י דוקא בחצרו לא ברשות רבים, וכן לא יפתח איש פתח בה"כ [בית הכיסא] (הגם כי בזמן הזה הב"כ מכוסים) לרה"ר [לרשות הרבים]...

20 שם, בעמ' ט"ו.

21 גליס (1973), בעמ' נ"ה.

22 ספר התקנות למאה שערים (תרמ"ט), בעמ' כ"ה-כ"ו.

23 שם, בעמ' כ"ה.

מהערה זו אפשר ללמוד על ההקפדה על איכות הסביבה ברשות הרבים. פתח בית הכיסא (בית השימוש) צריך לפנות אל פנים החצר ולא לרשות הרבים, וגם הניקיון יופנה לחצר ולא לרשות הרבים. מההערה אפשר גם להבין שבתי הכיסא היו מכוסים. בתי השימוש ובורות השופכין היו משותפים לכל שני שכנים ונבנו על הגבול המשותף. תקנה בנושא הבור המשותף, קובעת שמותר להיזיז את בית הכיסא, אבל במקרה זה צריך לדאוג לסתום את ביב השופכין ולבנות מחיצה בבור המשותף. מהמשך התקנה אפשר ללמוד שלפעמים נבנה בור השופכין יותר מחציו בגבול השכן. במקרה זה מזהירה התקנה שלא לבנות את המחיצה בשטח השכן.²⁴ אפשר לראות שהתקנות מסדירות משפטית את נושא הגבולות בין השכנים, כדי למנוע סכסוכים. בהמשך תקנות מאה שערים בפרק "הנהגת הישוב"²⁵ ניתנת הרשות לחבר לבנות לעצמו ביב שופכין בחצרו. במקרה זה עליו להקפיד שפתח הבור יהיה בחצר, שפתחו יהיה חזק ונמוך מהדרך, ומכוסה בעפר כדי להשוותו לגובה הדרך. נאסר לבנות בורות כאלה בסמוך לבורות המים, וזאת כדי למנוע קלקול בורות המים.

יחסי שכנים - התייחסות לנושאים הקשורים למטרד הנובע מקרבת שכנים כמו רעש, עשן ונדנד קרקע, מופיעה בתקנות של כמה שכונות. בתקנות מאה שערים בפרק ד' הדן בעסקי שכנים,²⁶ יש התייחסות לאיסור הפרעה בידי שכנים:

מחויב כ"א [כל אחד] לשמור עצמו בכל מעשהו אף בחדרי חדרים,
שלא יגרום צער לחברו ולשכנו, הקרוב והרחוק, אף שום השמעת
קול או עשן או נדנד קרקע... שלא יגיע שום היזק או עשן וכדומה
לרשות חברו כלל...

באותו סעיף יש איסור לגדל צאן ובקר בחצר ללא אישור הוועד, בגלל המטרד הנובע מריח או רעש שיכול הצאן לגרום. המשך התקנה מתייחס לבתי המחראות המשותפים, וקובע שהאחריות וההוצאות על ניקיון בתי השימוש חל על שני השכנים. תקנה נוספת המתייחסת להפרעה ברשות הרבים היא תקנה ה' בפרק "הנהגת הציבור".²⁷ תקנה זו אוסרת הקמת

24 שם, בעמ' י"ט-כ'.

25 שם, בעמ' כ"ו.

26 שם, בעמ' כ"ג.

27 שם, בעמ' כ"ו.

בתי מלאכה או בית עסק, על שטח ציבור - ובכך לגרוע מהכנסת הקהל. הדבר נאסר גם אם ירצה החבר לשלם על גירעון זה. תקנה זו מראה על החשיבות הרבה שיוחסה לשמירה על רשות הרבים. התייחסות נוספת להגבלת היחיד ברשות הרבים היא תקנה האוסרת להוציא מרפסות לרשות הרבים, וכן קובעת כי עץ הבולט לרשות הרבים יש לגזום אותו. נוסף על כך, יש איסור שריית מלט (טיט) והכנת אבנים לבנייה ברשות הרבים.²⁸ התקנה האוסרת השהיית חומרי בנייה ברשות הרבים, מקורה בשולחן ערוך שם נכתב:

אין שורין טיט בר"ה [ברשות הרבים] להשהותו זמן רב ואין לובנים בו לבנים...²⁹

עם זאת, על אף הרגישות להפרעת רעש בידי שכנים, כאשר הרעש נגרם מלימוד תורה, אין אפשרות למנוע זאת, ואין אפשרות להתלונן. בסעיף ד' בפרק ד' נכתב:

אין השכנים יכולים למחות למלמדי תינוקות בתוה"ק [בתורת הקודש], אפי' יותר מחמשים... וה"ה [והוא הדין] לכל דבר מצוה, זולת ללימוד אחר חוץ מתוה"ק הרשות בידם למחות...³⁰

לימודי קודש הגורמים לרעש, גם אם הם מפריעים, אי-אפשר למונעם. מכאן אפשר ללמוד על החשיבות הרבה שיוחסה ללימוד תורה וללימוד "תינוקות". תקנה זו נסמכה על השולחן ערוך שם נכתב:

וכן יש לו ללמד תינוקות ישראל תורה בתוך ביתו ואין השכנים יכולים למחות בידו ולומר לו אין אנו יכולים לישון מקול התינוקות...³¹

עוד עניינים הקשורים לשכנים הם אנשים הנוטים להיות בעלי ריב, מדון ותככים. החברה התייחסה בחומרה לאנשים הנוטים למריבות, ואם חמישים ואחד איש חברים העידו שהם אכן כאלה, הם התבקשו בידי הוועד לפנות את הבית ולעזוב את החברה:

28 שם, בעמ' כ"ג.

29 קארו (תשס"ד), סימן תי"ז, פרק א', בעמ' ת"מ.

30 ספר התקנות למאה שערים (תרמ"ט), בעמ' כ"ד.

31 קארו (תשס"ד), סימן קנ"ו, סעיף ג', בעמ' קכ"ב.

למען הרחק מן החברה ומבתי מושבם כל דבר הגורם ריב ח"ו, נוסדה תקנה אשר אם אחד וחמישים איש מבני החברה, היינו רוב החברה, יעידו על אחד כי הוא איש מדנים ותככים, יודיעוהו הוועד כי חובתו לצאת מהחברה.³²

תקנה זו מראה על האופי הקהילתי של השכונות, והחשיבות של יחסים טובים בין השכנים.

תוספות בנייה - התקנות לא מתייחסות לעניין השטח המותר לבנייה ביחס לגודל המגרש, וגם לא לגובה המותר של הבתים, כנראה מפני שאין בהלכה היהודית התייחסות לעניינים אלה. לפי התקנות אין למנוע תוספת בנייה גם אם יש חשש לקלקול לשכנו. הבונה חייב לתקן מיד אם קלקל. בימי הגשמים יכול השכן למחות ולעכב את הבנייה לקיץ, שכן קלקול בעונת הגשמים יכול לגרום נזק רב.³³ נוסף על כך אוסרות התקנות בנייה ברשות הרבים.³⁴

שטחים משותפים וצרכי ציבור - ישנה הקפדה שבתווך בין הבתים ישאר שטח גדול, שם יהיו מבני ציבור ושם ינטעו אילנות שיביאו רוח, אוויר וריח טוב:

...ובתוך ישאר מקום פנוי כר נרחב בשותפות לכל בני החברה...
שמה יהיו בורות מים, ושמה יהיה מקום לביהכ"נ...שמה ינטעו
אילנות להביא רוח צח וריח טוב ליושבי הבתים.³⁵

זאת בניגוד לצפיפות בבתים ובחצרות בעיר העתיקה. בנושא האילנות, ישנה הערה בתקנות מאה שערים³⁶ ולפיה התקנה לנטוע עצים ברשות הרבים לא קוימה בגלל ההלכה ש"אין עושין בה [בירושלים] גנות ופרדסים" (בבה קמא פב, ע"ב). הלכה זו חלה על ירושלים שבתוך החומות, אולם בגלל קרבת השכונה להר הבית מצפון, היה חשש שהשכונה הייתה בעבר באזור בתוך חומות העיר, ולכן החמירו ולא נטעו עצים. החברים נדרשו לשלם דמי חבר אשר שמשו להוצאות העיר ובהן שמירה, ניקיון שטחי ציבור והדלקת פנסי רחוב.

32 ספר התקנות למאה שערים (תרמ"ט), בעמ' י"ז.

33 שם, בעמ' כ"ד.

34 ספר התקנות למאה שערים (תרמ"ט), בעמ' כ"ה.

35 שם, בעמ' ט"ז - י"ז.

36 שם, בעמ' ט"ז.

מים - סידור המים היה נושא חשוב בתקנות השכונה. בשכונה נבנו שלושה בורות מים בזמן בניית השכונה, ואליהם נאגרו מי הגשמים אשר הופנו אליהם מצינורות מים שעל הגגות. מים הגיעו לבורות גם מגגות הרחובות והחצרות. נוסף לבורות אלה עודדו את מי שבנה בור מים פרטי בחצרו. בגלל החשיבות שניתנה לנושא המים, שימוש במים מעבר לרגיל, היה כרוך בתשלום נוסף, אשר נוצל לבניית בורות נוספים.³⁷

התנור השכונתי - התנורים היו חלק ממבני הציבור של השכונה. הם הושכרו בכל שנה לאופים אשר גבו כסף על האפייה. לפי תקנה ב' בפרק "צרכי הרבים", אפשר להבין שהיה פיקוח של הוועד על שכר האפייה שגבו האופים, כך שלא תהיה הסגת גבול כתוצאה ממעבר של משתמשים באמצע החודש מאחד לאחר. אפשר להבין שהייתה מחויבות חודשית לאפות בתנור אחד ואפשר היה לעבור לאופה אחר רק בחודש הבא.³⁸

לסיכום, הרגישות למרכיבי איכות הסביבה ולסוגיות סביבתיות, אפינה את חברות הבנייה שבנו את השכונות היהודיות מחוץ לחומות בשלהי המאה ה-19. רגישות זו תאמה את שאיפת החברות לבנות שכונות מודרניות, עם איכות חיים שונה מאיכות החיים הירודה ששררה בעיר העתיקה. עם זאת, למרות שתקנות השכונות הסדירו את ענייני איכות הסביבה, יש עדויות שלא היה מספיק פיקוח על קיומן ועל התכנון המקורי. בגלל חוסר הפיקוח החל "כרסום" בתקנות והוזנחו היבטים של פיקוח על הבנייה, ועל ענייני בריאות וסניטציה. יש עדויות שהבתים אשר נבנו בשכונות החדשות היו צפופים ונבנו מחומרים גרועים. הסביבה נעדרה שיחים ופרחים, ורטיבות מצאה דרכה דרך הריצוף שהיה עשוי מאבנים גרועות. כמו כן יש עדויות לכך שהיו הצטברויות זבל ליד השער ותעלות הניקוז. כנראה שהיה פער של "חזון מול מציאות" ביחס לתקנות השכונות ומידת הגשמתן הלכה למעשה.³⁹

37 שם, בעמ' כ"ו-מ"א.

38 שם, בעמ' כ"ז.

39 קרק (1978), בעמ' 40-45.

3. היבטי איכות הסביבה בעלייה הראשונה ובעלייה השנייה

העלייה הראשונה

העלייה הראשונה היא עליית יהודים לארץ ישראל בשנים 1882-1903. מדובר על 25,000 יהודים לערך, שעלו לאחר הפוגרומים ברוסיה הצארית. בתקפה זו עלה מספר היהודים ביישוב מ-26,000 נפש לערך לכ- 55,000 נפש לערך. ייחוד אנשי העלייה הראשונה לעומת אנשי היישוב הישן היה בכך, שהעולים, ברובם חובבי ציון, חברי תנועת חובת ציון, באו לא כדי לשבת בערים ולחיות על כספי החלוקה כמו אנשי היישוב הישן, אלא כדי להקים מושבות חקלאיות שבהן יוכלו לממש את רעיון העבודה העברית ולהתפרנס מעמלם. הם ראו בעלייה לארץ מימוש של רעיון לאומי. עלייה זו הייתה מורכבת מיהודים פשוטים שומרי מסורת. בתקנות המושבות מודגש החזון החברתי והצדק הסוציאלי. נוסף על כך, מתיישי העלייה הראשונה היו שונים מהיישוב הישן בכך שראו בשפה העברית את השפה העתידה להיות מדוברת בארץ ישראל. השפה העברית היא השפה ששלטה בבתי הספר. כמו כן הוכנסו לימודי חול לבתי הספר העבריים שהקימו ובהם לימודי חקלאות, בשונה מה"חדר" שהיה מוסד הלימודים של ילדי היישוב הישן. הם נתקלו בקשיי אקלים, במחלות, בחוסר מים, ובהתנכלויות מצד בדואים בסביבה. בגלל התקפות אלו הם נאלצו לארגן שמירה. המושבות הוקמו בתנאים קשים - גם בגלל העדרה של מערכת שירותים ציבוריים בתחומי הכלכלה, הבריאות והתברואה. המושבות הראשונות נקלעו לקשיים ולא יכלו לעמוד ברשות עצמן ונזקקו לעזרה ולתמיכה. הם פנו ובקשו את עזרתו של הברון רוטשילד. הברון רוטשילד שלח את תמיכתו יחד עם פקידי שהשגיו וארגנו את חיי המושבות, עובדה שפגמה בעצמאותן, אולם מנעה את קריסתן. בעלייה זו נבנו כ- 25 יישובים חדשים ובהם המושבות ראשון לציון, ראש פינה, זיכרון יעקב, ייסוד המעלה, עקרון, גדרה ועוד.⁴⁰ מאחר שמדובר בהתיישבות כפרית, יש פחות התייחסות למרכיבי איכות הסביבה, לעומת ההתייחסות הגדולה לנושאים אלה בתקנות השכונות שמחוץ לחומות. שם היה מדובר על התיישבות עירונית צפופה, שבה הייתה חשיבות רבה להתייחסות לנושאים סביבתיים. בתקנות המושבות אפשר למצוא התייחסות לנושאים הקשורים לתפקידי הוועד, ולנושאים חברתיים. בתקנות ראש פינה,⁴¹ מתוארים חובות החבר

40 מ' אליאב (1981), בעמ' טו-י"ט.

41 מ' אליאב (1981), בעמ' 46-49.

כלפי החברים האחרים. חבר שהוא נרגן ומחרחר ריב, יותרה בידי הוועד שלוש פעמים ואם ימשיך - תוכל האסיפה הכללית להרחיקו מנחלתו. תקנה ברוח זו ישנה גם בתקנות השכונות בירושלים. החבר מחויב לעבוד עבודה כפי שיצווה בידי הוועד. כאן נכנס מרכיב חדש שלא היה בשכונות היישוב הישן. כל יום מחויב כל אחד לצאת לעבודה ומגיעות לו שעתיים מנוחה בצהרי היום. נוסף על כך יש בתקנות ראש פינה תקנה המתייחסת לנושא הביטחון:

כל אחד ואחד מחויב לעשות משמר שלא ליצא בתוך המושבה לעמוד על המצפה ולשמור בלילה כפי אשר יסדר הוועד...⁴²

התקנה מחייבת כל חבר להשתתף בשמירה. המשך התקנה אוסר על החלפת השמירה בשמירה בשכר. תקנה נוספת אוסרת על בני המושבה להסתובב עם נשק וכדורים, מלבד כאשר הם יוצאים לשמירה, כדי להימנע משימוש בנשק ממית שלא לצורך. אדם שרוצה להקים בית מסחר או בית מלאכה - חייב לקבל רשות מן הוועד, אשר יקבל את הסכמת האסיפה הכללית, ויוודא שהקמת בית העסק אינה פוגעת בחברים האחרים. בתקנות ראש פינה יש גם תקנה המחייבת את בני המושבה לקיים את כל המצוות התלויות בארץ. תקנה זו מדגישה את האופי האורתודוקסי של התיישבות אנשי העלייה הראשונה. בהתאם לרוח ההלכה, הקהילה קיבלה על עצמה את הטיפול באלמנות ויתומים. בתקנות ראשון לציון יש התייחסות מפורשת יותר להיבטי איכות הסביבה. לדוגמה, נאסר על הקמת בית מלאכה לעיבוד עורות:

בית מלאכת עבוד עורות ודברים כאלה המזיקים להמושבה באוירו או במימיו לא יעשה כלל.⁴³

בתקנה זו נאסר כל דבר המזיק לאוויר או למים. בתקנה אחרת נדרשו בני המושבה להשתדל להימנע מללבוש בגדי פאר וענידת תכשיטים. מאחר שהיה מדובר בחיי קהילה שיתופיים, נדרשו האנשים לנהוג בצניעות ולא לנקר עניים בדברי מותרות. כמו בתקנות ראש פינה, גם בתקנות ראשון לציון יש התייחסות לאלמנות וליתומים. נוסף על כך, בסעיף י"ז מוגדרים חובות הוועד. על הוועד הוטל להקים בית כנסת, בית תלמוד תורה ומדע,

42 שם, בעמ' 48.

43 שם, בעמ' 37.

בית אורחים, מקווה, מחסן לתבואה, לקדוח באר מים, לשתול עצים, לתקן דרכים ולהעמיד מלמדים ושוחטים ולפקח עליהם. כמו כן הוטל על הוועד לפנות לאחד הרבנים שישמש יועץ בענייני דת ואמונה. ממאמרו של משה סמילנסקי משנת 1892 "בזכותה של האשה"⁴⁴, אפשר ללמוד על התנאים הקשים שבהם נתקלו אנשי העלייה הראשונה ובייחוד על התנאים הקשים של הנשים. הגברים עבדו בחוץ בשדות והאישה עמדה במטבח עם התנור הפרימיטיבי, והכביסה. אחת מהבעיות שבהן נתקלו בני העלייה הראשונה היא מחלת הקדחת שהפילה חללים רבים. הסיבות למחלה הן הביצות והיתושים באזורים שבהם התיישבו. בהמשך המאמר מוסר סמילנסקי שהאישה נאלצה להביא מים בפה, מים שהיו צריכים לשמש לבישול לכביסה ולרחצה. מים אלה היו מעורבים על פי רוב בחול ובעלוקות.

העלייה השנייה

מקובל גבולות לתחם את תקופת העלייה השנייה בין השנים 1904 ל-1914. הסיבה היא שבשנת 1904 החלו להגיע קבוצות של עולים אשר הקימו את תנועת הפועלים הארץ-ישראלית המאורגנת, אשר מילאה תפקיד בהנהגת מדינת ישראל בהמשך. קבוצה זו הייתה קבוצת מיעוט קטנה, שמנתה פחות מ-10% מגל העלייה באותן שנים שעמד על כ-30,000 איש. רוב העולים בתקופה זו פנו לערים ירושלים וליפן, או השתלבו כפועלים במושבות. אולם כאשר מדברים על העלייה השנייה, נוטים לייחס את תכונות קבוצת מיעוט זו לכלל העולים בה, בשל השפעתה המכריעה על התפתחות התנועה היישובית. קבוצה קטנה זו לא השתלבה במערכות הארגוניות הקיימות, אלא גיבשה מסגרות ארגוניות ורעיוניות חדשות. מדובר על צעירים, רווקים ורווקות בשנות העשרים לחייהם, שעלו מתוך אידיאלים סוציאליסטים וציוניים (חלוציות ולאומיות) ומתוך מרד נעורים. הם הובילו את ההתיישבות החלוצית בישראל, מתוך נחישות דעת ליישב את הארץ ולעבד את אדמתה כערך עליון. אנשי ציבור זה נאבקו להשלטת עבודה עברית ושמירה עברית ביישוב היהודי החדש, ובהמשך הקימו את המוסדות הפועליים המשותפים לכלל פועלי הארץ, ובראשם את "ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל". המפגש שלהם עם בני העלייה הראשונה גרר עימות וביקורת שלהם על האיכרים שהעדיפו

44 שם, בעמ' 246-247

עובדים ערבים על פניהם. מאבקם לכיבוש העבודה מידי הפועל הערבי נחל כישלון, למרות שהיו מוכנים לוותר על הקמת משפחה ולוותר על רמת חיים עד לרמה שסיכנה את בריאותם. מכישלון זה נולדה ההתיישבות העובדת שאחד מעקרונותיה היה עבודה עצמית. בשנת 1908 הוקם סניף של ההסתדרות הציונית בארץ, בדמות "המשרד הארצישראלי" בראשות ד"ר ארתור רופין. הוא הצליח להניח את היסוד להתיישבות רחבת ממדים. הוא הקים את חברת "הכשרת היישוב" שעסקה בקניית קרקעות ליהודים, וכן יסד חוות לאומיות שיהיו פתרון לפועלים היהודים. הפועלים בחוות חיו בקומונות עם ניהול עצמי. בתחילה היו הקומונות מבוססות על רווקים ורווקות אך בהדרגה נוצרו זוגות ונתגבשו דפוסי השוויין, אשר היו היסודות להקמת הקבוצה (אשר בהמשך נקראה קיבוץ).⁴⁵

בחינת מקורות מהתקופה מראה שנושא איכות הסביבה ותקנות הנוגעות לאיכות החיים נעדר מהם. המקורות מאותה תקופה מתייחסים לנושא האידיאליזם שעליהם חלמו ולחמו המתגוררים ועל הקשיים שנתקלו בהם. לדוגמה, במכתב של פועל מחוות כנרת, אשר נדפס בעיתון "האחדות", בשנת 1911,⁴⁶ מתואר המצב הקשה בחווה. לפי המכתב בחווה עובדים עשרים וחמישה פועלים, הלנים בצפיפות בשלושה חדרים. הפועל מציין שהצפיפות והדחק מזיקים לבריאות. הוא מתאר את הקדחת שפקדה אותם בכנרת, ואשר הוא תולה אותה בצפיפות בחדרים. הפועל כותב שלשתי משפחות בכנרת יש ילדים, אולם אין שם מורה והם גדלים כפראים. בפרקי יומן של איש מפועלי ציון משנת 1910 החותם בשם אלכסנדר הישן,⁴⁷ באים לידי ביטוי רחשי לבו וחוויותיו של הצעיר. הוא מחליט ששפת היומן תהיה עברית. הוא מתאר את הקדחת שהופצה בכל הארץ. הוא עצמו חלה בקדחת, ולמרות המחלה, מיד כאשר יצא מבית חולים חזר לשמירה על הגורן. הוא מתאר את בעיית הביטחון הבאה לידי ביטוי בהתנפלויות של הערבים על המתגוררים, מבלי שיקבלו שום עונש. הוא חולם להתיישב בגליל, כחבר בשומר. הוא מעלה את בעיית היחס של האיכרים תושבי זיכרון יעקב - בני העלייה הראשונה - לצעירי העלייה השנייה, בהעדיפם עובדים ערבים על פניהם. הנושאים העולים

45 גלעדי (תשמ"ט), בעמ' 4-25.

46 קניאל (1997), בעמ' 232.

47 שם, בעמ' 32-39.

ביומנו של אלכסנדר הם הנושאים שהעסיקו את צעירי העלייה השנייה שפנו להתיישבות. אם מקבלים את הגישה האנתרופוצנטרית, הרי אפשר לומר שהיעדר הדיבור על "איכות הסביבה" בהתיישבות הכפרית, יכול להיות קשור לעובדה שבאוכלוסיות דלילות הסביבה נתפסת מצד אחד כטבולה ראסה - לוח חלק גדול ואין סופי - ואין כלל מודעות להשפעת התנהגות האדם על הסביבה. לעומת זאת, כפי שנראה בהמשך בהתיישבות העירונית, באוכלוסיות צפופות אשר פוגעות בעצמן ובאיכות החיים שלהן בגלל נוהלי סניטציה לקויים, יש התייחסות לנושא.

עם זאת, יש הבנה להשפעת הסביבה על האדם, ולכן ננקט מעשה ייבוש הביצות ומיגור המלריה. מיגור המלריה אשר הייתה גורם הסיכון הראשון לבריאות הציבור, היה שייך להתערבות הציונית למטרת "גאולת האדמה". הניסיונות למיגור המלריה החלו בשנת 1910 וכללו ייבוש ביצות, התקנת רשתות בחלונות, ושפיכת שמן על מאגרי מים עליים. בהמשך, עד להקמת המדינה בשנת 1948, מחלת המלריה כמעט נעלמה, הודות לשיתוף פעולה של מוסדות רבים ביישוב (ההסתדרות, קק"ל, קופת חולים וארגון הבריאות הדסה), ובעזרת ממשלת המנדט וארגונים שונים כמו הגוי"נט.⁴⁸ נוסף על כך, כפי שמציין טל, הרעיון הציוני שכלל ערכים של אהבת הארץ, אהבת הטבע, ואהבת הנוף ובא לידי ביטוי בעלייה השנייה, הוא הבסיס למה שיהפוך בימינו לתנועה למען איכות הסביבה.⁴⁹ יש להניח כי השהות בסביבה כפרית ריקה ועוצמתית היא הבסיס להתפתחות הערכים של אהבת הטבע והנוף, ואלו למעשה שורשי הגישה הביוצנטרית - הטבע במרכז והאדם אינו אלא פגע רע.

התיישבות עירונית - בעלייה השנייה פנו רוב העולים דווקא לערים ובעיקר ליפו. יפו הייתה העיר השנייה בגודלה בארץ ישראל, אחרי ירושלים, ושגשוגה נבע מהיותה עיר נמל בין-לאומית וצומת מסחרי לכל תושבי ארץ ישראל. מצב היהודים ביפו לא היה נוח. היחסים עם הערבים הורעו. גם הצפיפות הקשה שבה היו נתונים, העיקה עליהם. מכאן נולד הרעיון למצוא מקום ליישוב עירוני חדש ליד יפו, אשר יהיה שכונה מטופחת בסגנון אירופי. באפריל 1909 הוחל בבניית 60 הבתים הראשונים בשכונה

48 שם, בעמ' 78-80.

49 טל (2006), בעמ' 48.

החדשה שנקראה אחוזת בית. במאי 1910 קבלה אחוזת בית את השם תל אביב.⁵⁰ בפרוספקט "הבה נבנה עיר בארץ ישראל" משנת 1906, כתב עקיבא אריה וייס בשם הוועד הזמני של אחוזת בית:

עלינו לרכוש בהקדם שטח אדמה הגון שעליו נבנה את הבתים עבורנו. מקומו צריך להיות בקרבת יפו, ויהווה את העיר העברית הראשונה, בה יגורו עברים במאה אחוזים; בה ידברו עברית, בה ישמרו על הטהרה והנקיון... והיא תהיה בזמן מן הזמנים לניו-יורק הארץ-ישראלית.⁵¹

החזון מדבר על עיר עברית מודרנית שיש בה כל מה שדרוש לעיר מודרנית: רחובות, כבישים, מדרכות, תאורה חשמלית וכדומה. כמו כן החזון מדבר על מים זורמים בכל בית ומערכת ביוב, מתוך הבנה שנושאים אלה חשובים לבריאות.⁵² קניית קרקע אחוזת בית נעשתה בידי רופין, שכתב בשנת 1908:

אני רואה חשיבות יתרה בדבר, שהן ביפו והן בירושלים יוקם רובע יהודי... ולא יהא חסר, מבחינה סניטרית, כל מה שחסרים הרבעים היהודיים הקיימים ביפו ובירושלים. הרחובות הצרים, הזוהמה ודרך הבנייה המשונה ברבעי העיר ממייטים ממש חרפה על היהודים... מה ששייך ליפו, נודעת חשיבות יתירה להקמת מעונות משובחים ויפים לבריאות לבני המעמד הבינוני היהודי...⁵³

המכתב של רופין ממשיך את חזון הקמת העיר המודרנית ובה רחובות רחבים - בנייה שונה מרחובות ירושלים הצרים. חברת אחוזת בית תכננה להקים פרבר עירוני מודרני בדומה לפרברי ערים שהחלו להיבנות באותו זמן באירופה, לפי הרעיון של שכונת גנים, אותו הגה הווארד.⁵⁴ רעיון זה נולד כמענה לבנייה העירונית המכוערת שנבעה מהמהפכה התעשייתית וממעבר פועלים רבים לעיר. הרעיון מושתת על ערכים כמו שייכות לטבע, עבודה על הקרקע ואסטיטיקה, בצד השאיפה למרחב ולבעלות פרטית. הרעיון בא לידי ביטוי בולט בתכנון העירוני באנגליה ובגרמניה בסוף המאה ה-19

50 ברטל (1997), בעמ' 170-188.

51 בתוך: קניאל (1997), בעמ' 241.

52 שם, בעמ' 243.

53 שם, בעמ' 245.

54 וגר (1999), בעמ' 4.

ובתחילת המאה ה-20. רעיון שכונת הגנים, היה הבסיס גם לבניית שכונות בירושלים כמו שכונת תלפיות, רחביה ובית הכרם.⁵⁵ בהתאם לרעיון שכונת הגנים, נקבע בידי ועד אגודת אחוזת בית שהבתים יהיו בודדים, ופנויים מארבעת צדדיהם. מסביב לבית יוקצה שטח לגינה ולנטיעת עצים. שטח כל מגרש לא יקטן מ-570 מ"ר. רחובות הפרבר יהיו רחבים וסלולים, בעלי מדרכות ותותקן בהם תאורה. תותקן צנרת מהבתים לניקוז לביוב וכן תותקן צנרת מים בבתים. ערב מלחמת העולם הראשונה מנתה אוכלוסיית תל אביב 2,000 נפש. 25 שנה מאוחר יותר הפכה תל אביב לעיר המאוכלסת ביותר בישראל ומנתה כ-100,000 נפש. הגורמים לכך היו יופייה וניקיונה, היותה פרבר יהודי-לאומי אוטונומי, והביטחון ששרר בה.⁵⁶ עם זאת, בהמשך כאשר האוכלוסייה גדלה והגיעה לכ-100,000 תושבים, המלחמה למען שמירת הניקיון בתל אביב הייתה קשה. ראש העירייה מאיר דיזינגוף התלונן כי חוסר המודעות להשלכת זבל, מים מזוהמים וחומרי בנייה לרשות הרבים, גורמת לכך שקשה לשמור על עיר נקייה. נוסף על כך, הוקיע דיזינגוף את העישון המתמיד במקומות ציבוריים למרות השילוט האוסר עישון, ואת היעדר הכבוד לעצים והפרחים בגינות הציבוריות. עוד התלונן על הרעש ברחובות הנובע מאנשים השרים, מתווכחים בקולי קולות או משמיעים רדיו וגרמופונים בשעות מאוחרות.⁵⁷

באותה תקופה הוקמו פרברים עבריים נוספים בערים אחרות. העיר חיפה חוברה לקו הרכבת החיג'אזית, ונבנו בה בתי חרושת. אלה הביאו להגירת פועלים מעכו לחיפה ונוצרה בה מצוקת דיור חריפה. השכונה החדשה, שכונת הרצליה, שנבנתה על מורדות הכרמל בסוף שנת 1909, באה לפתור את מצוקת הדיור בחיפה. שכונה זו הפכה ברבות הימים להדר הכרמל. גם בשכונה זו שנבנתה לפי רעיון שכונת הגנים, הוקצו מגרשים גדולים בני 780 מ"ר כל אחד. הוקצו שטחים לשלושה רחובות מרכזיים שיינטעו בהם שדרות עצים. לא הותר לבנות על יותר מ-20% משטח המגרש, כאשר השאר אמור היה לשמש גינה. זו הייתה השכונה הראשונה בחיפה אחרי המושבה הגרמנית אשר הוקמה בתכנון מודרני. בשנים 1900-1914 הייתה תנופת פיתוח חזקה גם במגזר היהודי בירושלים. האוכלוסייה היהודית

55 כץ (1997) בעמ' 170-188.

56 טל (2006), בעמ' 75.

57 שם, בעמ' 78-80.

הכפילה את עצמה ושכונות יהודיות חדשות נבנו באזורים שונים של העיר. בשנים 1906-1914 נבנו בירושלים 12 שכונות חדשות. השירותים לאוכלוסייה היהודית הורחבו, נבנו בתי חולים חדשים והוקם מושב זקנים. לסיכום אפשר לומר שבהתיישבות העירונית התחוללה תנופה רבה בתקופת העלייה השנייה בתחומים רבים, ובמקביל נבנו פרברים ושכונות בעלי אופי מודרני, אשר שמו דגש על היבטי איכות הסביבה ותנאים סביבתיים משופרים.

4. איכות הסביבה בשכונת גנים בתקופת המנדט - בית הכרם

בית הכרם צמחה בעידן חדש בבנייה ובתכנון בירושלים - תקופת השלטון הבריטי. תקופת המנדט הבריטי אשר נמשכה כ-30 שנה (1918 עד 1948), הייתה תחילתה של ירושלים המודרנית. הבריטים כבשו את ירושלים (ואת כל ארץ ישראל), מידי התורכים והפכו אותה לעיר הבירה של ישראל. ירושלים אשר הייתה עיר נידחת באימפריה העות'מאנית, הפכה לעיר בעלת חשיבות רוחנית. האנגלים שפרו את מערכת הדרכים והחשמל, וכן פתרו את בעיית אספקת המים. בתקופתם הותקנה לראשונה מערכת ביוב בירושלים, ונקבעו חוקים ואמות מידה בנוגע לתחומים כמו מי שתייה ומטרידים שונים - חוקים אשר שימשו יסוד לחוקי תברואה גם בערים אחרות.⁵⁸ הם גם פרסמו חוקים הנוגעים לשמירת הטבע בתחומי דיג, יערות וחיות בר - חוקים אשר ממשיכים להתקיים עד היום.⁵⁹ בתקופת שלטונם גדלה אוכלוסיית ירושלים פי שלושה לערך: מ-53,000 ל-165,000 נפש.

מתכנן שכונת בית הכרם היה ריכרד קאופמן. תכנית שכונת בית הכרם אושרה בשנת 1922 ובניית 56 הבתים הראשונים הסתיימה בשנת 1924. הייתה זו השכונה הראשונה שנבנתה בירושלים בתקופת המנדט הבריטי בידי אנשי העלייה השנייה, ובסיוע אנשי העלייה השלישית - חברי גדוד העבודה.

יעקב האפט, ממייסדי בית הכרם, מספר שבין חברי בית הכרם היה רוב לאנשי רוח ובהם מורים, סופרים ופקידי מוסדות ציבוריים. הם התלכדו לאגודה בשם בוני בית. כדי לממש את הרעיון של שכונת גנים, נדרש

58 קרויאנקר (1989), בעמ' 161-175.

59 טל (2006), בעמ' 60.

ששטח מגרש לבניין יהיה כשני דונם, כך שלאחר הקצאת קרקע לרחובות ולבנינים ציבוריים, יישאר שטח של כדונם וחצי לבנין: שטח גדול, המאפשר גידול עצי נוי ועצי פרי וירקות.⁶⁰ היה בכך משום חידוש לעומת השכונות שנבנו מחוץ לחומות. אלה, על אף ששיפרו את מצב הדיור בהשוואה לעיר העתיקה, עדיין היו קטנות וצפופות. המקום נבנה כמקום מרגוע והבראה המאפשר חיי רוח. סלילת הכבישים ונטיעת העצים קדמה לבניית הבתים, וגם בזה היה משום חידוש. הרעיון היה שכאשר הבתים ייבנו, כבר תהיה השכונה טבולה בירק. רשת הכבישים בשכונה הייתה סימטרית, עם שדרה להולכי רגל במרכז, המסתיימת בבניין ציבורי. נוסף על כבישי השכונה, נסלל גם כביש שחיבר את השכונה לעיר דרך לרחוב יפו. באותה תקופה הייתה בית הכרם מחוץ לעיר ירושלים, והייתה צריכה לדאוג לצרכיה הציבוריים. ועד השכונה היה צריך לדאוג לשמירה, להוצאת זבל מהבתים, לאספקת מים ולחלוקתם, להבאת מזון לשכונה, לתאורה, לניקיון, לחינוך ולתחבורה. הוועד היה אחראי גם על תיקון צינורות מים וברזים, על תיקון גדרות, ועל התקנת תקנות. אחת התקנות אשרה על בניית בתי כיסא (בתי שימוש), מחוץ לבתים. כאן רואים את ההבדל לעומת השכונות הישנות, שבהן נבנה בית השימוש מחוץ לבית. לפי דוח הוועד משנת תרפ"ז-1927.⁶¹ נוספו בשנה זו השירותים הבאים: סניף דואר, טלפון שסודר במרכז הוועד, ולו כמה שלוחות לבתים פרטיים, מודדי מים בבתים, ושבילים אל הבתים. בשנה זו גם אושרו בידי הארגונים המוסמכים של השכונה תקנות בנייה המבוססות על תקנות הבנייה המנדטוריות. באותה שנה גם הוחל בבניית בית המדרש למורים, ולידו נבנה בית ספר. בית הכרם שהייתה טבולה בירק, הפכה למקום קיט בימות הקיץ החמים. נוסף על כך, סטודנטים שלמדו בבית המדרש למורים שכרו חדרים בבתי התושבים, והיו מקור פרנסה נוסף לתושבים.⁶² שכונת בית הכרם המייצגת את רעיון ערי הגנים, באה לידי בטוי לפי הגישה האנתרופוצנטרית (האדם וצרכיו הם במרכז הדיון), וכמיהה ליחסי גומלין חיוביים, רומנטיים, בין האדם לסביבתו.

להלן פירוט נושאי איכות הסביבה כפי שהם עולים מזיכרונות התושבים:
מים - דבורה שחר, שהייתה בין התושבים הראשונים של השכונה, מספרת

60 וגר (1999), בעמ' 4.

61 קדרי (תשכ"ו), בעמ' 60.

62 שם, בעמ' 127-13.

שבתחילה כלל לא הייתה אספקת מים לשכונה. המים הובאו בחביות שעמדו על מגרש שבו נבנה בהמשך בית המדרש למורים (כיום מכללת דוד ילין). המים נשאבו מהחביות בדליים. בשנת 1922 נחתם חוזה בין מחלקת העבודות הציבוריות של הממשלה, המרשה למשוך מים מבריכת הממשלה ברוממה, וכן הונחו צינורות שהובילו את המים אל הדוודים שבבתים. המים חולקו לבתים במשורה והייתה מצוקת מים. לעתים קרובות היו שיבושים באספקת המים והבתים נשארו ללא אספקת מים. לעתים הזרם היה חלש והמים לא הגיעו לכל הדוודים.⁶³ בהמשך הוקם ועד משותף לשכונות המערביות של העיר באותה תקופה: בית וגן, בית הכרם וקריית משה. ביוזמת הוועד המשותף הוחלפו הצינורות שהביאו מים מבריכת רוממה אל השכונה, בצינורות רחבים יותר שאפשרו זרימת מים טובה יותר. חלוקת המים נעשתה בתחילה בידי מחלק המים לחביות הבתים לפי תור שנקבע בידי הוועדה. אולם דבר זה גרם למריבות מפני שהמים הוקצבו במשורה. בשנת 1927 הותקנו מודדי מים בכל בתי השכונה, אשר ביטלו את הצורך בתפקיד מחלק המים. בסופו של דבר, בשנת 1932 הועברה אספקת המים לטיפול העירייה. מהלך העברת האחריות לעירייה היה מלווה בויכוחים עם חלק מהתושבים, שרצו לשמור על האוטונומיה של השכונה.⁶⁴

בית כנסת - תושבי בית הכרם הראשונים לא היו אדוקים בדתם - רק מיעוטם היו דתיים - לכן, בית כנסת לא היה המוסד הראשון שהוועד נתן עליו את דעתו, או נאבק עליו. היה זה שינוי גדול לעומת השכונות הראשונות מחוץ לחומות, שבהן היה בית הכנסת המוסד הציבורי הראשון שנבנה. בשכונות הראשונות, בית כנסת נבנה ביחד עם הבתים הראשונים, כך שכאשר התושבים נכנסו לגור כבר היה בית כנסת. רק בשנת תרפ"ה (1925), החליט הוועד לקנות צריף ולשכן בו את בית הכנסת. בית הכנסת היה משותף לבית הספר וגם לוועדת תרבות. שותפות זו לא הייתה לרוחם של המתפללים, שהתנגדו לכך שבצריף בית הכנסת תהיה במה להצגות. נושא צורכי הדת עורר ויכוח בנוגע לכפייה דתית והצורך של הכלל לממן שירותי דת. בשנת 1927 עלה לדיון גם שאלת חילול שבת בפרהסיה. דובר אז על מכוניות בשבת או עבודה בגינה. באותה תקופה שני סוגי ציונים:

63 שם, בעמ' 198.

64 שם, בעמ' 64-67.

דתיים וחופשיים. בבית הכרם כאמור, רק המיעוט היו דתיים. לבסוף הוחלט **לבקש** מהתושבים לא לחלל שבת בפרהסיה, אך לא להטיל קנסות על מי שמחלל שבת.⁶⁵

הפרעה של מבנים, וחנויות - בראשית השכונה היו כמה רפתות ולולים. הרפתות היו קטנות, מלבד באחת שבה היו שש פרות. אלה גרמו לבעיית יתושים. בתחילה לא הייתה התנגדות לרפתות ולולים אך בהמשך הזמן, בגלל הרצון לניקיון חוסלו הרפתות והלולים. רוח הדברים הייתה שבת הכרם צריכה להיות "נקייה" מחנויות רבות, מבתי קפה, מרפתות ומלולים. ואכן לא ניתן רישיון להקמת בית קפה שיכול לגרום לרעש, וגם לא לקיוסק שרצה למכור מזון על אם הדרך. הבקשה להקמת קיוסק נענתה בשלילה בטענה שזה יכער את השכונה. אנשי השכונה היו חרדים מאד ליופייה של השכונה ולאופייה. באטליז שבשכונה הותר למכור בשר, אולם נאסרה השחיטה בשכונה - זאת כדי למנוע מהלכלוך והריחות הכרוכים בשחיטה. נושא נוסף המדגים את החשיבות והחרדה לאיכות הסביבה, הוא אישור שניתן בידי הוועד להקמת בית חרושת לשיש. אולם, הקמת בית החרושת נמנעה למרות אישור הוועד, בעקבות התנגדות התושבים שחששו מהרעש, מהלכלוך ומהסכנה שתיגרם כתוצאה מההובלה של שיש לבית החרושת.⁶⁶

תחבורה - הוועד התקשר בהסכם להובלת נוסעים לעיר עם שלושה אוטובוסים, אולם שירות זה לקה בחסר. רק כאשר אוחדו כל המובילים לחברה אחת - חברת המקשר - נפתרו בעיות התחבורה.

ביטחון - מאחר שהשכונה הייתה מוקפת כפרים ערביים, היה צורך בשמירה. השמירה הייתה מורכבת מתושבי השכונה ומפטרולים בריטיים שסיירו בשכונה. בשנת תרפ"ט התחדדה בעיית הביטחון של השכונה, כאשר באותה שנה הציף נחשול פרעות של ערבים נגד יהודים בכל הארץ (מאורעות תרפ"ט). בשנת תר"ץ הוחלט להוסיף שומרים נוספים בארבע נקודות שמירה בשכונה.

במשך השנים השתנה אופי השכונה: בית הכרם ואבדה את צביונה כשכונת גנים. נבנו בתים אחדים על מגרש אחד, וכן נבנו בתים רבי-קומות בשולי

65 שם, בעמ' 44.

66 שם, בעמ' 50.

הגרעין המקורי של השכונה. בנייה מסיבית וכבישים הומים הפכו אותה לשכונה עירונית לכל עניין ודבר.

סיכום

בתקופה שתוארה במאמר, בטרם ייסוד התנועות הסביבתיות, רווחה הגישה האנתרופוצנטרית - כלומר האדם וצרכיו במרכז הדיון, ולכן הדיון עסק יותר בהיבטים פיזיים ב"איכות חיים". כאן הוצגו יחסי גומלין שליליים מנקודת ראות האדם ופתרונם באמצעות טיפול בסניטציה, במחלות, בסרחון, ברעש וכדומה - בשכונות החדשות. עם זאת, ישנה גם כמיהה ליחסי גומלין חיוביים רומנטיים במודל ערי הגנים שתואר בהרחבה בקשר לשכונת בית הכרם. נושאים השייכים כיום לתחום איכות הסביבה, ובהם זיהום אוויר וזיהום המים, לא היו רלוונטיים בתקופה זו. חשוב לציין כי גישות ביוצנטריות (עולם הטבע הוא במרכז הדיון) ואקוצנטריות (גישת יחסי הגומלין המקובלת כיום) התפתחו הרבה יותר מאוחר. כך למשל, תוכניות כגון "עיר גנים", שרווחה בכל העולם המערבי במאה ה-19, הייתה נתקלת כיום בהתנגדות חריפה מצד אנשי סביבה.

המאמר הראה כיצד נושא איכות הסביבה ואיכות החיים שזור בהתפתחות היישוב היהודי. בתחילת המאה ה-19 היה בארץ יישוב קטן, בעל צביון דתי אורתודוקסי, שחי בעיקר בערים. במחצית השנייה של המאה ה-19 התחילה החלוציות של בני היישוב הישן, אשר יצאו לחיות מחוץ לחומות כדי לשפר את תנאי חייהם. נושא איכות הסביבה היה מרכיב עיקרי בתקנותיהם, וביטא את המצוקה שממנה באו. בהמשך נסקרה התייחסות אנשי העלייה הראשונה והעלייה השנייה לנושא. אנשי העלייה הראשונה היו אורתודוקסים שפנו להתיישבות כפרית. נושא איכות הסביבה נזכר בתקנותיהם לפי רוח ההלכה, אולם אין זה הנושא העיקרי. נושא איכות הסביבה נעדר ממקורות העלייה השנייה המתייחסים להתיישבות הכפרית. אם מקבלים את הגישה האנתרופוצנטרית הרי אפשר לומר שהיעדר הדיבור על "איכות הסביבה" בהתיישבות הכפרית, יכול להיות קשור לעובדה שבאוכלוסיות דלילות, הסביבה נתפסת כטבולה ראסה, ואין כלל מודעות להשפעת התנהגות האדם עליה. לעומת זאת, הראה המאמר שבהתיישבות העירונית בעלייה השנייה בקרב אוכלוסיות צפופות, אשר פוגעות בעצמן ובאיכות החיים שלהן בגלל נוהלי סניטציה לקויים, יש התייחסות לנושא.

דוגמאות לכך ניתנו בקשר לבניית אחוזת בית ובית הכרם, שנבנו כפרברים חילוניים מודרניים. הם הוקמו כדי לשפר את איכות החיים בעיר הצפופה, והתבססו על רעיון מערבי של שכונת הגנים כבסיס לתכנון.

גם היום, בישראל במאה ה-21, מתקיים הקונפליקט בעוצמה רבה. אנו מכירים את תופעת הנהירה לפרברים (חצי דונם ובית פרטי), שנחשבת להרסנית מבחינה סביבתית. מולה עומדת האופציה העכשווית, בדמות חזרה לעיר וחיזוק מרכזים עירוניים, שנחשבת לתשובה הנכונה למשבר הסביבתי (זוהי הגישה המודרנית האקוצנטרית).

לסיום, בכל מקרה וללא קשר לגישה שמקבלים, ברור כי שירותי סניטציה מוניציפליים נאותים צריכים להינתן, וכי אלה הם תנאי בסיסי לאיכות חיים טובה.

מקורות

אליאב, מ' (1981) ספר העלייה הראשונה: כרך ראשון, מאמרים; כרך שני, תעודות, ביוגרפיות וביבליוגרפיה. ירושלים: יד יצחק בן צבי ומשרד הביטחון.

בן אריה, י' (1977) עיר בראי תקופה. ירושלים: יד בן צבי.
בן אריה, י' (1980) ירושלים במאה ה-19, תל אביב: משרד הביטחון הוצאה לאור.

ברטל, י' עורך (1997) העלייה השנייה: מחקרים; העלייה השנייה: מקורות. ירושלים: יד בן צבי.

גליס, י' (1973) שכונות בירושלים: פרשת בנינה והתפתחותה של העיר החדשה שמחוץ לחומות. ירושלים: ספריית ראשונים.

גלעד ד' (תשמ"ט) כלכלה וחברה בתקופת העלייה השנייה, בתוך: מ' נאור (עורך), העלייה השנייה 1903-1914 - מקורות, סיכומים פרשיות נבחרות וחומר עזר. ירושלים: יד בן צבי.

נאור, מ' עורך (תשמ"ה) העלייה השנייה 1903-1914 - מקורות, סיכומים פרשיות נבחרות וחומר עזר. ירושלים: יד בן צבי.

וגר, א' (1999) שכונת בית הכרם, שכונת גנים בירושלים חלוצית, לאומית-חילונית, עצמאית ומאורגנת: עשורים ראשונים. ירושלים: בית הוועד הישן, בית הכרם.

טוין, מ' (1999) מסע תענוגות לארץ הקודש. ירושלים: אריאל.
טל, א' (2006) הסביבה בישראל: משאבי טבע, משברים, מאבקים ומדיניות - מראשית הציונות ועד המאה ה-21, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

כץ י' (1997) ההתיישבות הפרטית בעלייה השנייה, בתוך: י' ברטל (עורך) העלייה השנייה: מחקרים. ירושלים

כץ, י' (2001) איכות הסביבה בתקנות שכונות ירושלים הראשונות, על אתר, ח' ט', 37-44.

ספר התקנות למאה שערים ת"ו (תרמ"ט).

עגנון, ש"י (1993) תמול שלשום. ירושלים ותל אביב: שוקן.
קארו, י' (מהדורת תשס"ד). שולחן ערוך הבהיר, חושן משפט. ירושלים: לשם.

קדרי, ש' (עורך; תשכ"ו) בית הכרם בת הארבעים: תרפ"ג-תשכ"ג. ירושלים: דפוס סולומון.

קלוגר, ב' (תשל"ט) ירושלים שכונות סביב לה: השכונות מחוץ לחומה בשנות תר"כ-ת"ש - יסודן ומפעלן, מיסדיהן ומתיישביהן, בצירוף פנקסי התקנות. ירושלים: הוצאת המחבר.

קניאל, י' (עורך: 1997) העלייה השנייה: מקורות. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

קרויאנקר, ד' (1998) ירושלים: שכונות ובתים - תקופות וסגנונות. ירושלים: כתר.

קרק, ר' (1978) שכונות בירושלים: הבנייה בירושלים החדשה ותקנות השכונות. ירושלים: יד בן צבי.

ריבלין י"מ (1978) ראשית היישוב היהודי מחוץ לחומות. ירושלים: הוצאת המשפחה.

